

УДК 81' 373.611

**РОЗВИТОК СУФІКСАЛЬНОЇ СЛОВОВІРНОЇ ПІДСИСТЕМИ
ІМЕННИКІВ ІЗ ТРАНСПОЗИЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ОПРЕДМЕТНЕНОЇ
ДІЇ**

(структури з суфіксом **-н(я)**)

Оксана МАКСИМЕЦЬ (Мелітополь, Україна)

*Деривати із загальним словотвірним значенням опредметненої дії становлять значну групу лексики в українській мові. За структурними ознаками такі іменники утворюють багату і складну систему лексико-словотвірних типів. Систему формантів, що беруть участь у творенні таких іменників, складають праслов'янські, власне українські та запозичені суфіксальні морфемі. У статті ми визначаємо лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфікса **-н-я** та показуємо їх динаміку.*

*Віддієслівні іменники з формантом **-н-я** мають давнє походження. Похідні такого типу позначають інтенсивну, тривалу, часто хаотичну дію. Девербативи з суфіксом **-н-я** утворюють кілька лексико-словотвірних груп: найменування стосунків, вчинків, особливостей поведінки людей; похідні на позначення звукових процесів, що супроводжують інтенсивну дію; іменники на позначення переміщення, пересування та комунікативної діяльності людей. Стримувальним фактором продуктивності словотвірного типу віддієслівних іменників на **-н(я)** є розмовно-просторічний характер цих дериватів та оцінний компонент їх значення, що стало на заваді їх функціональній універсальності.*

Ключові слова: *словотвір, опредметнена дія, іменник, суфікс, історія, розвиток, продуктивність.*

*Существительные с общим словообразовательным значением отвлеченного процессуального признака представляют значительную группу лексики в украинском языке. По структурным признакам такие существительные образуют сложную систему лексико-словообразовательных типов. Систему формантов, принимающих участие в образовании отглагольных существительных, составляют праславянские, украинские и заимствованные суффиксальные морфемы. В статье мы определяем словообразовательные типы отглагольных существительных, в образовании которых принимает участие суффикс **-н(я)** и показываем их динамику.*

*Отглагольные существительные с формантом **-н(я)** имеют древнее происхождение. Производные такого типа обозначают интенсивное, продолжительное, часто хаотичное действие. Отглагольные существительные с суффиксом **-н(я)** образуют несколько лексико-*

словообразовательных групп: наименование отношений, поступков, особенностей поведения людей; производные для обозначения звуковых процессов, сопровождающих интенсивное действие; существительные для обозначения перемещения, передвижения и коммуникативной деятельности людей. Сдерживающим фактором производительности словообразовательного типа отглагольных существительных на **-н(я)** является разговорно-просторечный характер этих дериватов и оценочный компонент их значения.

Ключевые слова: словообразование, отвлеченный процессуальный признак, имя существительное, суффикс, история, развитие, продуктивность.

Derivatives with a general word building meaning of derivative actions as a subject constitute a significant group of lexis in the Ukrainian language.

Category of the derivative action as a subject, process or state is formed by nouns denoting intellectual, communicative activity of humans; processes, connected with the sphere of their labour and professional activity; moral and ethical concepts and relations; replacement and movement, etc.

The system of formants, involved in the creation of such nouns, consists of the primitive Slavonic, properly Ukrainian and borrowed suffix morphemes.

Every derivational type of nouns denoting the action as a subject, process or state is characterized by particular semantic features. This determines the usage of the nouns of each derivational type and the sphere of their stylistic use.

*In this paper we define lexical and derivative groups of verbal nouns that occur with the suffix **-н(я)** and show their dynamics.*

*Verbal nouns with the formant **-н(я)** are of ancient origin. Verbal nouns of this type signify an intensive, longstanding, often chaotic activity. Verbal nouns with suffix **-н(я)** form several lexis-word-formation groups : item of relations, things, specific human's behavior; verbal nouns indicate sound processes that accompany an intensive action; nouns that indicate peoples' displacement, movement and communicative activity. Deterrent efficiency of the word-formation type of the verbal nouns on **-н(я)** is the colloquial character and an estimated component of the value of these verbal nouns, which became a barrier to their functional universality.*

Key words: word formation, actions as a subject, noun suffix, history and development, productivity.

Особливість дериваційної структури та своєрідність семантики віддієслівних іменників зумовили неослаблений інтерес до їх вивчення. У вітчизняному мовознавстві предметом розгляду стали походження, склад та продуктивність транспозиційних формантів, що беруть участь у творенні згаданих похідних, їх мотивувальна база тощо [1, с. 128; 5, с. 111-113; 3, с. 86-95; 6, с. 149-177]

За структурними ознаками такі іменники утворюють багату і складну систему лексико-словотвірних типів. Ця система формувалася протягом тривалого історичного періоду. Тому поряд зі спільнослов'янськими суфіксами (-**нн(я)**), (-**тл(я)**), (-**б(а)**), (-**ок**), (-**иц(я)**), (-**от**), (-**н-я**) в українській мові наявні суфікси іншомовного походження (-**аціј(а)**), (-**аж**), (-**ур(а)**). Кожний словотвірний тип на позначення опредметненої дії характеризується певними семантичними особливостями. Саме цим і зумовлюється активність вжитку іменників кожного словотвірного типу та сфера їх стилістичного використання.

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб визначити лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфікса -**н-я** та простежити їх динаміку.

Суфікс -**н-я** виник на базі простого суфікса -**ь**, -**и**, що з часом, у свою чергу, оформився на українському ґрунті як -**н(я)** [1, с. 129].

Варіант цього суфікса – -**отн(я)**, який вичленувався внаслідок зміни мотиваційного слова типу *грюкотати* – *грюкотня* на *грюкати* – *грюкотня*; *біготня*, *гризотня*.

Творяться іменники із суфіксом -**н-я** переважно від основ неперехідних безпрефіксних дієслів недоконаного виду. Деривати цього типу позначають інтенсивну, тривалу, часто хаотичну дію. «У поєднанні з дієсловами-формальними корелятами предикатів – суфікс -**н-**», крім свого основного значення опредметненої дії, виражає кількісно-оцінне значення, що вказує на сукупність, насиченість актів і їхню негативну оцінку» [4, с. 227].

Обстежені джерела кінця XVII - XVIII ст. фіксують невелику кількість іменників зазначеного словотвірного типу, наприклад: *Такая есть колотня*,

которую зачали зь народомъ Рускимъ (МатТим 1621 I 373). Дещо зростає чисельність таких іменників у ХІХ ст.: *возня* (Б-Н 83), *гульня* (109), *замятня* (146), *ошукня* (268), *баловня* (Лев 2), *брєдня* (6), *сумятня* (150).

Помітно активізується продуктивність цього словотвірного типу в кінці ХІХ - на початку ХХ ст.: *ворушня* (Ж 122), *крутня* (385), *метушня* (436), *різня* (807), *розходня* (836), *суятня* (934), *хапатня* (1033), *сходня* (УміСп 126), *шамотня* (172), *мазня* (421), *зборня* (880), *товкотня* (1020), *гребня* (Гр I 324), *заводня* (II 20), *хлопотня* (IV 253). У другій половині ХХ ст. деривати зазначеного типу продовжують функціонувати, проте зростання їх кількості не спостерігається: *давкотня* (СУМ II 205), *заметня* (III 206), *клопїтня* (IV 189), *лопотня* (547) тощо. Похідні зазначеного типу реєструються й у говірковому мовленні, наприклад: *варвідня* (Чаб I 128) “безлад, сум’яття”, *мотушня* (II 293), *закрутня* (Он I 273), *колотня* (369), *молотня* (451).

Девербативи із суфіксом **-н(я)** утворюють кілька лексико-словотвірних типів.

1. Найменування звукових процесів, що супроводжують інтенсивну дію

Невелика кількість дериватів зазначеного лексико-словотвірного типу фіксується в обстежених джерелах нової української мови з ХІХ, наприклад: *брязкотня* (Б-Н 63), *гуркотня* (109), *муркотня* (231), *реготня* (310), *рипотня* (313), *сміхотня* (333), *тріскотня* (357), *тупотня* (358), *шкваркотня* (399), *стукотня* (К-О III 559), *вискотня* (Лев 11).

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігається зростання чисельності розгляданих іменників: *буркотня* (Ж 56), *воркотня* (Ж 121), *хихотня* (1039), *пискотня* (УміСп 95), *визкотня* (95), *туркотня* (113), *лопотня* (1085), *белькотня* (Гр I 49), *верескотня* (135), *гавкотня* (262), *геркотня* (280), *гергетня* (348), *джерготня* (375), *грімотня* (328), *йойкотня* (II 201), *лускотня* (262), *ляскотня* (393), *скреготня* (IV 142), *хрупотня* (416) “хрустіння, тріщання”, *тарахкотня* (К VI 14). У другій половині ХХ ст. значна кількість дериватів зазначеного типу перейшла до інертного фонду української лексики, а нові похідні не продукуються. Утворення, що належать до розгляданого лексико-

словотвірного типу, реєструються в регіональному мовленні, наприклад: *вискотня* (Чаб I 165), *гиготня* (227), *дзявкотня* (271), *гупотня* (258), *грюкотня* (254), *дзявкотня* (266), *лускотня* (II 262), *сюркотня* (IV 117), *шкварня* (237).

2. Протягом XIX – початку XX ст. в українській мові сформувалася невелика група іменників з семантикою руху, наприклад: *біготня* (К-О I 39), *рушельня* (Зак 509), *їздня* (Писк 46), *ходня* (Лев 174), *розходня* (Ж 836), *лежня* (УміСп 403) “лежання”, *лазня* (712), *бродня* (Яв 52) “блукання”.

3. Суфікс *-н-я* продукує також незначну групу девербативів, що вказують на стосунки між людьми. В обстежених джерелах кінця XVII - XIX ст. виявлено нечисленні утворення зазначеного типу, наприклад: *Лѣтше-бѣ тебѣ ѡценюку въ такихъ богопротивнихъ лжахъ и брехняхъ твоихъ пошовати языкъ свой* (МатТим 1655 I 68); *борня* (Писк 12), *різня* (Ж 807), *сварня* (853), *васня* (Голов 25) “сварка”, *бойня* (Саб 24), *ворохобня* (46) “заколот”, *зайдня* (83), *грязня* (83), *зборня* (УміСп 880) “розправа”, *бреверня* (Гр I 96) “сварка”, *колотня* (II 274), *матюжня* (276) “лайка”. Протягом XX ст. деякі з розгляданих похідних перейшли до інертного фонду української лексики або й узагалі вийшли з ужитку, а нових дериватів, з огляду на обмежену кількість мотивувальних, не зафіксовано.

4. Кілька іменників зазначеної структури є назвами вчинків, особливостей поведінки людини: *Людские збродни судили* (МатТим 1656-1771 I 302) “злочини”, *ошукня* (Б-Н 268) “обман”, *хвальня* (Писк 38), *хвастовня* (Лев 173), *плутня* (Гр III 198) “шахрайство”, *крутня* (СУМ IV 377) “нечесне поводження, шахрайство, ошуканство”.

5. Окремі деривати позначають стан людини, наприклад: *сумятня* (Писк 114), *блудня* (Голов 367) “омана”, *заметня* (Яв I 256) “збентеження”, *маячня* (СУМ IV 660).

6. Незначна кількість розгляданих іменників є найменуваннями, що репрезентують сферу комунікативної діяльності людей, наприклад: *балакня* (Ж 11), *мовня* (448), *переказня* (616), *розказня* (Зак 504), *казня* (ЛексФр 99), *болтовня* (Гр I 23).

Девербативи з суфіксом **-н-я** мають розмовний просторічний характер з негативним відтінком. У сполученні з дієсловами, більшість яких має виразний розмовний характер, цей формант продукує деривати зниженого плану [2, с. 107]. Відтак похідні зазначеного типу використовуються переважно в розмовному мовленні, мові художніх творів, наприклад: *Кругом метушня, галас, ну, що ти хочеш – війна* (Гончар IV 100); *Тут почувлася від левади якась тупотня, немов там вибивали пари три або чотири доброго гонака* (Стар VI 230); *Його тепер особливо прикро вразила ця її невинна брехня* (ІВ V 32); *Про ячмінь не знаю – може, й справді за кузню, а про солону знаю: брехня* (Тют I 75) тощо. Зрідка іменники цього типу вживаються в публіцистичних творах різних жанрів, наприклад: *Але й у світі поетичної фантазії він веде борню – й терпить* (Слово і час I 1998 33); *Найцікавішим для нас нині виявляються ті твори Г.Цеглинського, в яких дотепно висміяно передвиборчу метушню* (Слово і час III 1998 13) та ін.

Отже, за участі форманта **-н(я)** утворено ряд девербативів, що означають інтенсивну, тривалу, часто хаотичну дію: *ворушня, крутня, метушня* тощо. Нечисленні утворення з цим суфіксом, що є найменуваннями стосунків (*сварня, бойня, колотня*), вчинків, особливостей поведінки людей (*ошукня, хвальня, хвастовня*) були відомі вже новій українській мові кінця XVII – XVIII ст.ст. Надалі коло їх розширилося незначною мірою. Найбільш помітним репрезентом відповідного словотвірного типу є похідні на позначення звукових процесів, що супроводжують інтенсивну дію. Вони фіксувалися писемними джерелами нової української мови, за нашими даними, з XX ст., наприклад: *гуркотня, воркотня, белькотня*. Найвищої продуктивності їх творення досягло в кінці XIX – на початку XX ст., проте вже у другій половині минулого століття спостерігається негативна динаміка цього процесу. У XIX ст. формуються й нечисленні групи іменників розгляданого типу на позначення переміщення, пересування: *біготня, рушельня*; стану: *сумятя, маячня*; комунікативної діяльності: *балакня, мовня*. Проте стримувальним фактором продуктивності словотвірного типу віддієслівних іменників на **-н(я)** є розмовно-просторічний

характер цих дериватів та оцінний компонент їх значення, що стало на заваді їх функціональній універсальності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / Нариси із словозміни та словотвору. — Ужгород: Закарпат. вид-во, 1960. — 416 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови.— К.: Наукова думка, 1987. — 211 с.
3. Білоусенко П.І. Нульсуфіксальне творення віддієслівних іменників у давньоруській мові // Вісник Київського ун-ту. — 1992. — №8. — С. 86-95.
4. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника: Монографія. — Херсон: Айлант, 2005. — 336 с.
5. Словотвір сучасної української літературної мови. — К.: Наукова думка, 1979. — 405 с.
6. Токар В.П. Словотвірні типи іменників на означення дії у сучасній українській мові // Тезиси докладов и сообщений научной конференции преподавателей гуманитарных факультетов Донецкого ун-та. — Изд-во Хар. ун-та, 1967. — 142с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- Б-Н** Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В.В.Німчук. — К.: Наукова думка, 1966. — 424с.
- Голов** Головацький Я.Ф. Словник української мови / Науковий збірник музею української культури у Свиднику, 1982. — №10. — С.311- 612.
- Гончар** Гончар О. Твори: У 7 т. — К.: Дніпро, 1987.
- Гр** Словарь української мови: В 4 т. / Зібран. ред. журн. “Киев. старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. — К., 1907-1909.
- Ж** Малорусско-немецкий словарь: В 2т. — Львів, 1886. — 1117с.
- Зак** Закревський М. Старосветский пандуриста. Кн.3. — Словарь малороссійскихъ идиомовъ. — М., 1861. — с. 247-628.
- Записки** Записки Наукового товариства імені Шевченка. Наукова часопись. Виходить у Львові що два місяці. — 1827 — 1910.

- І.В Вільде І. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1967.
- К Українсько-російський словник: У 6 т. / За заг. Ред. І.Кириченка. – К.: Наукова думка, 1953-1963.
- К-О Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: У 6т. — К.: Держлітвиддав, 1956.
- Левч Опыт русско-украинского Словаря / Составил Мих. Левченко. – Київ, 1879. – 190 с.
- ЛексФр Лексика поетичних творів Івана Франка: Меточні вказівки з розвитку лексики/Укладачі: І.І.Ковалик, І.Й.Ощипко, Л.І.Полюга. – Львів: ЛГУ, 1990. –264с.
- Он Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2ч. – К.: Наукова думка, 1984. – 495 с.
- Писк Словникъ: Живої народнеї, пісьменної і актової мови руськихъ югівщанъ Російської і Австрійсько-Вендерської цесарії / Составил Фортунать Пискуновъ. – Київ, 1882. – 310 с.
- Саб Григор Сабалдир. Практичний російсько-український словник. – К.: Видавниче товариство “Час”, 1926.
- Стар Старицький М. Твори: У 6т. – К.: Дніпро, 1990.
- СУМ Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- Тют Григiр Тютюнник Твори: У 2т. – К.: Молодь, 1985.
- Ум і Сп Уманець М., Спилка А. Русско-украинскій словарь. – Берлін, 1924. –1149 с
- Чаб Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4т. – Запоріжжя, 1992.
- Яв Яворницький Д.І. Словник української мови. – Катеринослав: Слово, 1920.- Т.1. – 412с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оксана Максимець – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук Таврійського державного агротехнологічного університету. Наукові інтереси: словотвір: напрями, аспекти дослідження історичного словотвору української мови